

ФРАНЦУЗ-ҚАЗАҚ ҚОСТІЛДІГІ – ШЕТЕЛ ҚАУЫМЫНА ҚАЛЫПТАСУДЫҢ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ӘДІСІ

Тілдік контактілерді зерттеген арнайы әдебиетте келесі ой дәлелденеді: тілдік контактілер ең бастапқы кезде билингвтердің сөздік іс әрекетінде жүзеге асырылады, тек ғана солардың қарым-қатынасының нәтижесі болып тілдік контактілер пайда болады. Бұл пікірді бірінші рет Ю.С. Степанов айтқан: «Тілдер бір-бірімен контактіге кірмейді, контактіде тек ғана адамдар болады» [1].

Ю.С. Степановтың осы ойын қостай отырып, көрнекті ғалым В.К. Журавлев «Тілдік эволюцияның сыртқы және ішкі факторлары» атты монографиясында былай дейді: «Екі социалеманың тілдік қауышуы тек ғана мына жағдайда жүзеге асырылады, егерде екі социалеманы біріктіретін ортақ мүше болса. Сол мүше осы екі тілдік ұжымның өзаралық сөздік іс-әрекеттерінде бір тілді екінші тілдің жүйесіне қосып, қауышуларына мүмкіншілік береді. Бұл ортақ мүше – қостілдік тұлға, яғни қос социалемаға қатысы бар билингвтер ұжымы [2,161]. В.К. Журавлевтің ойынша, тілдік контактілер социалемалардың конвергенттік-дивергенттік процестерімен байланысты, себебі олар конвергенттік-дивергенттік өзгерістерінің тікелей нәтижесі [2]. А.Е. Карлинский өзінің «Тілдердің өзара іс-әрекеттесуі теориясының негіздері» монографиясында қостілдік көріністерді зерттей отырып, тілдік контактілерді экстралингвистік факторлармен байланыстырады. Бірақ, өкінішке орай ғалым тілдік факторларды әлеуметтік байланыстардың, әлеуметтік жағдайлардың нәтижесі ретінде көріп, тілдік контактілерді тек ғана лингвистиканың көрінісі деп қарайды.

Тілдік контактілерге ғалым былай анықтама береді: «Екі тіл (А және Б) контактіде келесі жағдайда болады, егерде А тіліндегі сөз немесе мәтін Б тілінің элементтерін немесе қатынастарын өзінің құрамында сақтаса, керісінше Б тіліндегі сөз немесе мәтін А тілінің элементтерін өз жүйесіне ендіреді [3,9]. Осы ғалымдардың XX ғасырдың 80-шы жылдарында шыққан еңбектері қазіргі контактологияның әлеуметтік-лингвистикалық бағдарының негізін қалап, XXI ғасырдың басында ғылыми сала ретінде дамыған қазіргі әлеуметтік контактология ғылымының өркендеуіне себеп болды. Қазіргі кезеңдегі осы саланың дамуына үлес қосқан ғалымдардың ішінде Б. Х. Хасанов, А. О. Орысбаев, К. М. Әбішева, К. Х. Рахымжановтар бар. Бұл ғалымдар өздерінің еңбектерінде синтездік әдістемелік парадигманы қолданып, іс-әрекеттік, антропоорталықтық, функционалдық принциптерге кең сүйенген.

Кешенді әдістемелік парадигма негізінде зерттелінген тіл контактілердің табиғаты әлеуметтік-лингвистикалық және психолінгвистикалық сипатта болса, онда қазақ-француз қостілдігін жүзеге асыру үшін контактілік процесте екі билингв, яғни қостілдік тұлға өзаралық сөздік іс-әрекеттестік жасау керек. Бұл сөздік іс-әрекеттестік тілдік әдіс-тәсілдер арқылы тілдік қатынастар негізінде жүзеге асырылады. Егерде екі коммуникант қауышу кезінде тек ғана өз тілдерін қолданса, онда екі сөйлеуші адамдардың арасында түсіністік болмайды. Түсіністікке жету үшін екі адам не француз, не қазақ тіліне көшуі керек. Қазақстан Республикасында тұратын француздар

болса, олар этникалық аз халық ретінде қазақ тіліне көшуі мүмкін. Ал қазақ тілінде сөйлеушілер француз тілдік қауымдастық құрамына кіруге тырысып, француз социалеманың санын көбейтуге ұмтылады. Олардың тіліне көшуге олар мәжбүр болады, себебі, біріншіден, француз—қазақ, қазақ—француз халықаралық байланыстары нығайып, мәдениаралық қатынастар қарқындауда. Екіншіден, сол француз тілі халықаралық тілдің бірі. Социалеманың құрамына, француз тілдік қауымдастыққа қалай кіруге болады? Әрине, тек екінші тілді үйреніп алса, және оған қосымша оқыған тілге қатысы бар елдің халықаралық байланыстары, хал-ахуалы туралы мәліметтерді толық игерсе, онда ол қостілдік тұлға ретінде қалыптасып, екінші тілдің қауымдастығына кіреді.

А.Е. Карлинскидің айтуы бойынша, билингв үш тілдік қауымдастықтардың құрамына кіреді: 1) бірінші тілдік қауымдастық тек ғана билингвтің бірінші тілін қолданатын монолингвтерден ғана тұрады; 2) екінші тілдік қауымдастық билингвтің екінші тілін қолданатын монолингвтерден ғана тұрады; 3) үшінші қауымдастық екі тілді білетін адамдардан тұратын тілдік қауымдастық. Осы қауымдастық мүшелері екі тілді жақсы немесе шамалы деңгейде білуі мүмкін [4,11]. Билингв екінші тілдік қауымдастықпен өзін жақындастыруға, яғни идентификация жасауға тырысады, себебі ол қауымдастықтан тіл жағынан бөлектенгісі келмейді. Бірақ билингвтің көздеген мақсаты дер кезінде жүзеге асырылмайды, себебі қостілдік тұлға алдында тұрған қиындықтарды жеңіп, әлеуметтік интеграциядан және мәдениетті аккумуляциядан өтуі керек. Әлеуметтік интеграцияны екінші тілдің құрамына кіру процесі деп қарауға болады. Ол үшін билингвтің екінші тілдегі сөйлеген сөзі, сөйлеу мүмкіншілігі сол екінші тілді туған тіл ретінде қолданатын монолингвтің сөзіне, сөйлеу мүмкіншілігіне сапасы жағынан жақындау керек. Ал осындай деңгейде сөйлеуге барлық адамның қабілеті жете бермейді. Сондықтан да, екінші тілде сөйлегенде билингв өртүрлі қателер жібереді. Мүмкін осы жағдайда біз интерференция процесі туралы айтамыз. Бірақ тілді толық меңгерген кезде интерференцияны жеңуге болады, ол үшін билингв екінші тілге қарай үнемі бейімделіп, аккумуляция процесінен өтуі керек. А.В. Друзь тіл мен мәдениеттің тікелей байланысын қарастыра отырып, аккумуляция процесін басқа мәдениетке қалыптасу, яғни бейімделу дейді.

Бейімделуден өту үшін біз ойлану жүйесінің бағдарын өзгертуіміз керек, сезу қабілетін жандандыруымыз қажет, коммуникацияны да, сөзсіз ауыстырып, жаңа деңгейдегі сапада сөйлеуіміз керек [5,17].

Т.Г.Грушевицкая, И.Д.Попков, А.П.Садохиндер аккумуляцияны бір мәдениеттің басқа мәдениетке жақындасуы, икемделуі ретінде қарап, аккумуляцияның төрт түрлі нәтижесін зерттейді: 1) психологиялық бейімделу. Бұл кезде индивид жаңа мәдениеттің деңгейіне қалыптасып, психологиялық қанағаттанушылық сезіміне ие болады; 2) әлеуметтік бейімделу. Осы деңгейде билингв жаңа қауымға үйреніп, мәдениетін игереді, өзінің күнделікті мінез-құлқын осы екінші қауымдастықта жалпы үлгі ретінде бекітілген нормаларға, ережелерге бағындырады; 3) интеграция. Осы деңгейде билингв бұрынғы мәдениетпен қатар жаңа мәдениетке бейімделіп, идентификация процесінен өтеді [6,256].

Тіл деңгейінде аккумуляция интеграциялық сатыда өтеді. Интеграция процесінде тілдердің бір-біріне толық жақындасып, араласқанын байқаймыз. Ең бастапқы сатыда интеграция процесі жеке тұлғаның сөздік іс-әрекетінде өтеді. Интеграция процесі жүзеге асырылу үшін аралас қостілдік ситуация болуы керек. Қостілдік деген терминге Б. Х. Хасанов мынадай анықтама береді: «біріншіден, қостілдік — процесс. Сол процесс екі гетерогендік социумдардың (яғни ұжымдардың) өзара іс-әрекеттесуі кезінде жүзеге асады; екіншіден, бұл тілдердің өзара алмасуының нәтижесі. Билингвизм — бұл синхрондық (параллель не аралас) түрде пайдаланатын гетерогендік социумның интеграциялық әдіс-тәсілі» [7,6].

Қостілдіктің бірнеше түрлерін ғалымдар зерттеп, ерекшеліктерін сипаттаған. Солардың ішінде қостілдіктің негізгі түрлері ретінде аралас және таза қостілдік ең алдымен көзге түседі. Осы екі қостілдік туралы ең алғашқы рет Л.В. Щерба жазған. Л. В. Щербаның пікірінше, аралас қостілдік мынадай жағдайда болады, билингв екінші тілді үйрену барысында ылғи да бірінші тілге жалтақтап, екінші тілдегі сөзін бірінші тілдің элементтерін қолдану арқасында құрайды [7,17]. Л.В. Щерба аралас қостілдікпен қатар таза қостілдікті зерттейді. Оның ойынша, таза қос-тілдікке мына ситуация жатады: билингв екінші тілді оқығанда, бірінші тілге жалтақтамайды, бірінші тілдің элементтерін екінші тілдегі сөзінде қолданбайды [7,17].

Ғалымның айтуы бойынша, таза қостілдік Ресейде Қазан көтерілісіне дейін кең тараған, себебі дворяндар отбасындағы, т.б жоғары тапқа жатқан зиялы қауымның отбасындағы балалар екінші тілді француз гувернерлерінен үйренген. Олар француз тілін жақсы біле отырып, екінші тілді білмеген оқытушылардан үйренген, осындай балалар сөзін қос тілде бірдей еркін құрған.

Ал, біздің байқауымызша, қазіргі кезде аралас қостілдікке ие сөйлеушілердің саны көбейіп келе жатыр. Олар туған тілін жетік білсе де, екінші тілін жоғары деңгейде игере алмайды, сөйлеу барысында қате жібереді. Осындай қателер фонетикалық (фонетикалық интерференция), морфологиялық (морфологиялық интерференция), лексикалық (лексикалық интерференция) деңгейлерінде жіберілініп, интерференцияның бірнеше түрлеріне соқтырады.

Осындай жағдайларды Э.Д. Сүлейменова зерттеп, аралас қостілдіктің жүзеге асырылған кезінде болатын екі ығысудың түрін сипаттаған. Ғалымның айтуы бойынша, сондай ығысудың екі түрі болады: 1) туған тіл жаққа қарай ығысу. Егерде ығысу ана тіл жаққа қарай болса, онда оны А.Е.Карлинскийдің ғылыми қолданысқа кіргізген «ущербная компетенция» терминімен атауға болады. Бұл жағдайда билингв туған тілді жақсы біле отырып, екінші тілін нашар игергендігін көрсетеді; 2) екінші тіл жаққа ығысу. Бұл жағдайда екінші тілдің ролі басым, себебі билингв сол тілді еркін қолданады. Ол оны әр салада қолданып, әртүрлі функцияларын іске асырады. Билингв туған тілді нашар біледі, екінші тілді жоғары деңгейде игереді [9]. «Осындай жағдайда, — деп жалғастырады Э.Д. Сүлейменова, екі тілдің және екі мәдениеттің арасында екі түрлі ығысу пайда болуына қажетті жай-күй іске асырылады. Осы кезде билингв туған тілдің иесі бола алмай, туған мәдениетке қатыстылығын жоғалтады. Оның туған халыққа, этносқа, тілге және мәдениетке қатыстығы формальді түрде көрініс береді, ал туған тілді қолдануы енжар, белсенді емес түрде өтеді [9].

Сөйтіп, қостілдік ситуацияда аралас қостілдік бірінші, немесе екінші тілді нашар немесе дұрыс білмеу салдарынан пайда болады. Зарар компетенцияның екі түрі болады. Егерде туған тілді жақсы біліп, екінші тілді жетік білмесе, онда біз «Т2-дегі зарар компетенция дейміз», ал егерде екінші тілді жақсы біліп, туған тілін білмесе, онда «Т1-дегі зарар компетенция» дейміз. Т1 және Т2 зарар компетенциялар интерференция көрінісіне қатысты болып қаралады.

Интерференция термині қазіргі арнайы әдебиетте әртүрлі тұрғыдан сипатталған. Егерде А.Е.Карлинский «интерференция» терминін зарар компетенцияға келтіретін жағдайлармен байланыстырса, үйренушінің тілдік нормаларды білмеуінің салдары деп қараса [3], кейбір лингвистер басқаша көзқарасын көрсете отырып, интерференцияны сөздік термин емес, лингвистикалық термин ретінде қарайды. Олардың ойынша, интерференция бір тілдің нормасын екінші тілдің нормасына ендірілу, «конвергенция көріністері» деп зерттелінеді [10] А. Е. Карлинский интерференцияны конвергенциямен шатастырмайды. Ғалымның ойынша, осы екі процесті айырмау үлкен қателік. Оларды бір бірінен айыра білу керек, сондықтан да ғалым ғылыми өндіріске жаңа екі терминді кіргізеді: 1-шісі «интерференция» 2-шісі «интеркаляция» Интерференция — бірінші тілдің әсерінің салдарынан, екінші тілдегі сөзде қателіктерді жіберу. Интеркаляция — екінші тілдің әсерінің салдарынан, туған тілде қателіктерді жіберу [3].

М.К. Исаев осы екі жағдайды зерттей отырып, оларды аудиторлық билингвизм түрлеріне жатқызады. Ғалымның ойынша, билингвизмнің екі түрі бар: табиғи және аудиториялық. Табиғи билингвизм жағдайында екі жақты ықпалды көруге болады. Т1,Т2-ге ықпал жасайды, керісінше Т2,Т1-ге ықпал көрсетеді, ал аудиториялық билингвизм жағдайында ықпал бір жақты болады, туған тіл жағынан ғана білінеді Т1 — Т2 [11].

Қостілік ситуацияда билингвизмнің тағы бір түрі жүзеге асады, ол ауыспалы билингвизм. Ауыспалы билингвизм деп тілдердің ауысып, алма кезек қолданғанын айтамыз. Осындай билингвизм іске асырылған кезде « ауыстыру» яғни «переключение» деген процесс жүзеге асады. «Ауыстыру» процесі келесі жағдайларда болады: 1) адресатты ауыстыру; 2) тақырыпты ауыстыру; 3) функцияналдық ауысу. Бұл ауысудың түрі орындаған рольдердің ауысуымен байланысты; 4) жақсы білетін тілге ауысу, немесе жылжу.

Сөйтіп, аралас, таза немесе ауыспалық билингвизм жағдайларында екінші тілдік қауымдастықпен идентификациялануға болады. Толық тілдік идентификация лингвистикалық интеграция тек ғана таза қостілдік ситуациясында байқалынады. Таза қостілдік табиғи қостілдік. Сол қостілдіктің түрін билингв екі жағдайда да игереді: 1) табиғи орта. Егерде билингв қазақ француз тілді білетін тұлға француздардың ортасында көп жыл көрші-

лес тұрса, бір жерде жұмыс істесе, онда ол табиғи таза қостілдікті игереді; 2) Оқушының туған тілін білмейтін оқытушылардан үйрену. Бұл жағдайда бала өзінің оқытушысымен тек ғана француз тілінде сөйлеседі, туған тілге жалтақпайды. Бірақ бұл жағдайда мына пікірге назар аудару керек: табиғи немесе таза қостілдік ситуацияларында бала көбінесе ауызекі тілді үйренеді. Көршілес орта, өндірістік орта, шекарада тұру жағдайларында жазбаша әдебиеттің шығармаларымен танысу мүмкін емес. Егерде таза билингвизм ситуациясында, оқытушы оқушысын француз тіліндегі әдебиеттермен таныстырмаса, әдеби француз тілін үйретпесе, онда бала тек француздардың ауызекі тіліне ие болады. Сондықтан да француз әдеби тілін білу үшін табиғи және таза қостілдік ситуацияларын жасанды билингвизм ситуацияларымен алмастыра отыру керек. Жасанды билингвизм – аудиториялық билингвизм. Бұл билингвизмді жүзеге асырғанда, екінші қауымдастықпен идентификациялануға болады. Сөйтіп, қазақ – француз қостілдікті тұлғаны француз қауымдастығына қосу үшін, интеграция арқылы идентификацияландыру керек.

ӘДЕБИЕТ

1. Степанов Ю.С. Роман тілдес елдердегі тілдік хал-ахуалдардың және ситуациялардың типологиясы. М.: Наука, 1976.
2. Журавлев В.К. Тілдік эволюцияның сыртқы және ішкі факторлары. М.: Наука, 1982.
3. Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков. Алматы: Наука, 1990.
4. Карлинский А.Е. Языковая общность. Актуальные проблемы лингвистики и методики преподавания иностранных языков. Алматы: КазГУМО и МЯ, 2001.
5. Друзь А.В. Мәдени шоқтық өдістемелік төсіл // Методика преподавания русского языка иностранным студентам. Алматы: Қазақ университеті, 1991.
6. Грушевицкая Г.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации. М., 2003.
7. Хасанов Б. Қазақ – орыс қостілдікті өрістетудің өзекті мәселелері // Вестник АН КазССР. 1988.
8. Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике М.; Л.: Наука, 1958.
9. Сулейменова Ә.Д. Қазақ және орыс тілі. Контрасттік лингвистиканың негізі. Алматы: Демей, 1996.
10. Пражский лингвистический кружок М.: Прогресс, 1967.
11. Исаев М.К. Фонетическая интерференция при казахско-английском искусственном двуязычии. Алматы: КарГУ, 1986.